

Тема козацтва в українській народній неказковій прозі

Н. Рудакова

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: r_natalia@ukr.net

Paper received 12.11.20; Accepted for publication 25.11.20.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2020-241VIII72-12>

Анотація. Розглянуто своєрідність жанрової природи української народної прози про козаччину, а також специфіку художнього моделювання образу козака в героїчному епосі. Проаналізовано основні мотивно-сюжетні тенденції та поетичні деталі, що складають художній образ козака в народній свідомості. Приділено увагу витокам козацтва і української фольклорної традиції. З'ясовано, що вітчизняна культура більшою чи меншою мірою нагромадила образний, сюжетний матеріал для зображення козацтва.

Ключові слова: українська народна проза, козаччина, героїка, образ козака.

Прозова традиція козаччини протягом століть складалася як певна цілісна система творчого відображення дійсності, генетично пов'язана з окремою етнографічною територією. Вивчення прози про козаків неможливе в розриві та ізоляції її складових частин. Тому до досліджуваного матеріалу ми відносимо не тільки твори, сюжети яких зафіксували сліди історичних подій, що відбувалися в краї, імена історичних діячів, але і твори, які не мають історичних вказівок чи певних локальних подробиць, проте змальовують обставини життя, типові для певного історичного періоду.

Огляд історіографії з обраної наукової проблеми дає підстави для висновку про те, що козаччині відводиться чимало місця в роботах істориків, етнографів, краєзнавців, хоча спостерігаються деякі прогалини в освітленні історичних подій, що знайшли своє відображення в усній прозі. Для увиразнення своїх спостережень дослідники часто послуговуються відомостями, котрі містяться в народній історичній прозі. При цьому фольклористи не надавали їй належної уваги, обмежуючись вивченням окремих її аспектів. У зв'язку з цим назвемо опубліковану ще 1899 року розвідку В.Каллаша «Палій і Мазепа в народній поезії», автор якої доволі повно аналізує прозовий матеріал, намагаючись з'ясувати як специфіку структурної організації творів, так і генезу окремих мотивів, пов'язаних із названими історичними особами [7, с. 80-124].

За доби тоталітаризму, коли здійснювався послідовний диктат у сфері наукових досліджень, пов'язаних, зокрема, з козаччиною, вчені не мали можливості адекватно поцінувати не лише історичні події, а й фольклорні тексти. Свідченням цього є публікації П.Павлія [15], І.Березовського, М.Родіної і В.Хоменка [2], В.Кулаковського [10], О.Дея [5], В.Тищенко [12, 13, 14] тощо.

Як відомо, впливом козаччини спричинені довготривалі гайдамацький та опришківський рухи. Цю тему досліджували сучасні вчені Ф.Кейда (у монографічному дослідженні «Український фольклор про гайдамаччину» [8]) і П.Будівський («Олекса Довбуш в історії, фольклорі та літературі: проблема історичної та художньої правди» [3]). Зокрема, Ф.Кейда, аналізуючи народну прозу в записях П.Куліша, доводить, що в свідомості творців фольклору козаччина і гайдамаччина були явищами близькими, майже тотожними. Одним із свідчень цього стала актуалізація козацького фольклору в інших історичних умовах. Йдеться про

використання його сюжетів, мотивів, структури, образної системи для відтворення подвигів нових героїв – гайдамаків.

Історична тема широко представлена у численних розвідках В.Сокола та у його монографії «Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти» [18]. Осібні підрозділи книжки вчений присвячує переказам про козацько-гетьманську добу, гайдамаччину, Кармалюка, Кобилицю та Довбуша. Наукові спостереження фольклориста ґрунтуються на величезному фактографічному матеріалі й значній науковій літературі. Вчений репрезентує масив історико-героїчних переказів про козаччину як цілісну систему, зосереджуючись головним чином на проблемі функціональної природи жанру та характері історизму, оприявленому в народних творах. Автор залучив до аналізу значний обсяг нового фольклорного матеріалу, однак ґрунтовно розглянув лише деякі перекази, атрибутивні до розгляду героїчних.

З часів давньоруської держави Середнє Подніпров'я було центром політичного та культурного життя Східної Європи, і цей фактор є визначальним. Варто мати на увазі, що козаччина як явище українського життя мала історичне підґрунтя, її розвиток і становлення пояснюється передусім традиційним виразом національної психіки українців.

Наддніпрянина історично пов'язана з територіальним центром формування української народності і нації, творення та збереження української мови та культури, становлення української козаччини як фактора відображення культурних і національних сил. Тісно пов'язана з історичним життям Київської Русі, її старими традиціями, Наддніпрянина, на відміну від західно-українських земель, стала центром опозиції Польсько-Литовській державі, її праву та суспільно-політичному устрою.

Тісні зв'язки козацької прози з суспільним побуттом, етнічними традиціями, матеріальною культурою диктують необхідність вивчення останніх як вагомого джерела при відтворенні процесів розвитку та функціонування системи козацького епосу.

Привертає увагу досить характерне спостереження вчених, які неодноразово відмічали почуття особливого достоїнства в характері українців [19, с.350]. З позиції нашого світобачення ця риса характеру, зафіксована пізніше у прозі, також має історичне підґрунтя. Єдиний обов'язок, який мав народ Східної України

і який був продиктований більше умовами життя, ніж урядом, – військовий. За свідченням архівних матеріалів, "повинні Каневці такъ мешчане яко бояре и подданне их, и церковные, й гости вси противъ людей неприятельних и в погоню за ними конно, збройно бývати" [4].

Вельми цікава думка П.Чубинського, який зазначає: "українець взагалі гордий і самолюбивий; він не легко переносить образи; він мстивий, якщо йому нанесена тяжка образа" [19, с.355].

Також привертає увагу опис характеру українця, який дає П.Куліш, згадуючи про повстання Хмельницького як про війну через зневаження почуття людської гідності: "Треба знати характер вільного українського поселянина і його поняття про свою гідність, щоб судити, до якої міри нестерпним було для нього в ті часи щоденне приниження від жовнірів та шляхти, які робили себе мало не напівбогами" [6, с. 324].

Об'єктивні історичні обставини на Середньому Подніпров'ї сформували українську військову когорту людей, для яких війна стала розбійним промыслом аналогічно до татарського, ремеслом, а також стихією, певного роду спортивною розвагою. Вигідна на початку свого становлення державній адміністрації, користуючись її протекцією та співучастю, ця військова організація в міру того, як слабли татарські напади, переходила від погонь і дрібних битв до грандіозних походів на турецькі і татарські замки та міста.

У козаччині вбачають українську народну стихію, аналогічну до староруської, озброєну громаду староруських часів із татарським іменем. Виникнення козацької організації у вигляді громад із радами переноситься на початок XVII ст. (М.Максимович [11], В.Антонович [1]). Козаччина на початках свого становлення - це не військова організація, а явище побуту, своєрідне ремесло. У такому значенні вона znana ще з часів староруських, хоча ім'я дістає з другої половини XV ст., а формується у суспільну верству протягом XVII ст. Історичні умови сприяли неухильному росту козаччини та її становленню як військової організації. Людей притягувала перспектива жити у вільному краї, багатому на хліборобство, бджільництво, рибу та звірів.

Посилена заходами Д.Вишневецького, козаччина неухильно зростає і під кінець XVI ст. набуває організаційних форм і стає привілейованою верствою і як військова організація починає відігравати певну роль у міжнародній політиці держав. Цьому сприяє творення Запорізької Січі, яка впливає на подальшу організацію козаччини. Ряди козаків постійно поповнюються королівськими підданими: на Січ утікають засуджені на смерть, чи від панщини, чи ті, хто втратив сім'ю і майно під час татарських нападів.

Отже, як бачимо, передумовою виникнення прозової традиції козаччини були історичні чинники, які сформували на території нинішньої Черкащини національний рух - козакування, що охопив переважну частину населення Середнього Подніпров'я у XVI ст. В "українних" історичних умовах безперервної загрози сформувався дружинний, а згодом лицарсько-козацький тип людини, підпорядкованої ідеалу оброну честі, волі і віри, героїчній формі життя.

Різні територіальні відміни історичного буття схід-

ної та західної України породили тенденцію до формування центрів епічної творчості, які зберігаються з етнографічними районами України.

Українська народна історична проза функціонує в системі оповідальної творчості, здається, з більшою інтенсивністю, ніж інші епічні жанри. Адже почуття, ставлення народу до власної історії, насиченої різного роду катаклізмами, виявляються в ній настільки, що історики інших народів могли б позаздрити українським. Україна мала першу в Європі козацьку республіку, вольницю, про яку складено сотні пісень, дум, легенд, переказів. Січ часто ідеалізується як замкнений простір, так само неординарний, не схожий на той, у якому живуть звичайні грецькі: «Запорозжців спрежуду було всього шістнадцять чоловік і звалились вони чорногорами. Попервах жили вони десь вище порогів, в лісі, а повз той ліс ішов битий шлях. Дізнався якийсь-то цар, що по тім шляху - великий розбій, і послав військо. Через скількись там днів дійшло військо до того лісу і сунуло прямо в пушу... Іде воно та й іде, іде та й іде, коли чує, - як затріщить, як залущить... Глянуло воно - аж на дубах курені, а відтіля виглядають чорногори. Генерал до них:

- Що ви за люди?

- Чорногори!

- Злазьте із дубів!

- А що ж вам від пас треба?

- Треба, щоб ви здались, от що!

- Знаєте що, люди добрі, - каже кошовий, - ми такі хрещені, як і ви, одбиватися не будемо, а лучче ідіть собі з Богом, відкіля прийшли!

Генерал той як крикне: «Пали!» Стали вони палить, та не по чорногорах, а самі по собі, і вилягли, як снопи...

Явився сам цар і виклика трьох чоловік. Прийшли. Він за пістоль та до їх... Аж воно не те: руки так і одібрало... Смикавсь він, смикавсь та тоді й просе: «Ой братці, не пустуйте!»

- Добре, - кажуть, - дай же нам вперед бомагу, щоб була нам земля обмежована і щоб хто за межу перескоче, - той і наш!

Цар обіщав і став володять руками. Видав їм бомагу і назначив межу за сто верст вище порогів і за сто верст нижче порогів. Як стали вони кошом на порогах - народ так і сунув до їх. Тоді уже земля називалась козацькою, а люди - запорожцями». [17, с.47]

Козаччина стала ідеалом українського чоловіцтва, лицарством, виокремившись не золотом-сріблом, а багатством душі – мужністю, чесністю, гідністю, високими вимірами братства, товарищескості. Постійне протистояння чужоземним загарбникам спричинило глибокий патріотизм народної поезії, ідеалізацію образу козака-запорозжця, а відтак – формування особливої системи поетичних засобів і мотивів, що формують історичну легенду чи переказ як художній твір, відрізняють їх від епосу багатьох інших народів. Художня специфіка української історичної епіки козацької і «по козацької» доби полягає в насиченості її конкретикою національно-просторового чи часового тла. Саме тому публікації козацького оповідального епосу позначені впливами часу, коли вони з'являлися.

Родинні принципи жили в козацькому середовищі до кінця XVIII віку. Запорізька Січ була немов однією

великою родиною – побратимством українських козаків. Недаремно М.Костомаров убачав у Січі своєрідне військове чернече братство, головними засадами якого були: справжнє військове побратимство, аскетизм, релігійність, готовність до небезпеки [9, с.19].

Ураховуючи формульність будови уснопоетичних текстів, слід мати на увазі, що до прози, найдавнішої за походженням, належатимуть твори з міфологічними мотивами, а зразки, які виникли внаслідок вторинного фольклорного впливу (напівавторські), вважатимуться «молодими». Отже, чим «старіша» проза, тим більше вона дистанційована від конкретних історичних подій чи осіб, які змальовуються, тим імовірнішим є висновок, що цей твір справді народний. Лише для «молодих» творів можна визначити певні хронологічні рамки (наприклад, легенди епохи Хмельниччини, доби гайдамаччини тощо). Причому, в XIX столітті фольклорна ідеалізація героя-козака відходить від «казкової», піддаючись певним соціально-психологічним впливам.

Сакральність козацького світу (волхвівництва, знання мов, велетенський зріст, зброя) поєднується в народних оцінках запорожця з давньою епічною традицією, що підтверджується, зокрема, характеристикою героїв князівського роду. У «Повісті минулих літ» (оповідь 1036 року про смерть Мстислава) наголошується на незвичайному зрості героя-князя («поховали його в Чернігові, в церкві Святого Спаса, яку він сам заклав. Були ... бо при ньому виведені стіни на її висоту, скільки можна дістати рукою, стоячи на коневі. Був Мстислав тілом дебелий, гарний лицем, з великими очима, хоробрий у битві, милостивий, любив дружину найбільше, не жалів для неї свого добра, ні в харчач, ні в житті – ні в чому») [16, с.106].

У записках XIX століття аналогічним чином ідеалізуються Б.Хмельницький, П.Конашевич-Сагайдачний, І.Сірко тощо. Однак на тлі цієї традиції постають нові мотиви, зумовлені впливом історичних реалій. Вони поступово витісняють ідеалізацію «даності», схематизм образу, типовий для казки як жанру з чіткою підсвідомою настановою на вигадку. Легенда, що має характерну жанрову ознаку (установка на достовірність сприйняття оповіді), відповідно, «спрацьовує» як фіксатор сучасних їй суспільних настроїв.

У народній свідомості козак є носієм знань, що поступово нагромаджувалися і зі століття в століття глибшали. Багатьом козакам ці знання й уміння були відомі, тому вони використовували їх у боротьбі з ворогом. Явище дістало назву козацького характерництва, що стало цілим пластом культури наших предків. Такі козаки не лише глибоко пізнавали характер людини, а й володіли багатьма невідомими нині методами, прийомами його розвитку, спрямування. У народній пам'яті характерництво овіяне нев'янучою славою, ореолом легендарності. Козаки-характерники вміли залакати супротивника, переконати його в своїй нездоланній силі, непереможності, в тому, що їх не вражає ні куля, ні шабля, ні вода чи вогонь: «Запорожці були лицарі і великі галдовники (чаклун, характерник). Куля їх не брала. На Дніпрі, було, простелять повесть і йдуть. ... Щоб показати силу, прокинули повесть на морі, набрали землі в чоботи, горілки в баклаги і подалися в Туреччину» [17, с.60]. «Запоро-

жці були характерниками. ... Оце як схочеться їм спочити серед степу, то вони поставлять коней хвостами до хвостів, постромляють між ними ратища і давай у карти грати. Де візьмуться ляхи верхами – та до них: Рембай главу! Рембай главу! Добіжать до запорожців та й обминуть: їм покажеться дубовий байрак» [17, с.61]. «А то ще було так: забіжать у татарську землю, поприпинають коней на прикорні, повтикають ратища на могили та й сплять. Діжде ночі орда і ну підкрадатись до них. Підійде до могили, а перед нею, де й не візьметься великий-превеликий густий ліс. Вона – до ліку, а потім – і к бісу... Отак запорожці одводили очі!..» [17, с.61]. Вороги нерідко вірили, що серед козаків були такі, які голими руками могли брати розпечені ядра чи вміли «обходити» кулі тощо. «Оце, було, б'ються запорожці з ляхами, і, гляди, ляхи побивають наших. Як тільки наскочить Кравчина, так ляхам і нема ходу. Кулі летять, а запорожці ловлять їх у заполи. А як треба перейти річку, то Кравчина поведе перед – і стане сухо. Так, було, в сухій одежі переходять запорожці й Орель-річку» [17, с.63]. По-особливому козаків-характерників ховали: «Був він превеликий характерник... Старий, дуже старий був він та ще й одинокий. Став він помирать, – помирав він не раз... Зійшлося там чоловіка стільки запорожців, викопали яму і давай ховать без попа. Як спустили його в яму, Довгий і каже: – Ну, братця, давайте осиковий кілок та будемо печатать. – Забили йому кілок у груди і засипали землею. Галдовників попи ніколи не ховали, а ховали їх запорожці по своєму» [17, с.65].

Давні українські легенди про видатних козаків-характерників (Іван Сірко, Семен Палій), гайдамацьких (Семен Гаркуша) і опришківських (Олекса Довбуш) ватажків, котрі також володіли характерницькими здібностями, про Устима Кармалюка, Пинтю чи Головача з дивовижною послідовністю стверджують, що всі ці герої мусили в поєдинку вбити чорта і в нагороду отримували від Бога надприродні здібності. Легенди про те, що козак (гайдамака, опришок) перед тим, як стати характерником, таки вбив чорта, мають логічне пояснення. Адже він знищив у собі зло, підкоривши негативні сили власному духу, волі. Тому характерники й славилися тим, що могли, в прямому розумінні слова, «чорта осідлати». На загал же, мотиви характерництва віддзеркалювали уявлення народу про душу як тілесну субстанцію, спроможну вільно переходити з одного стану в інший.

Отже, звернення науковців до народнопоетичних текстів про героїчне минуле народу з певними дослідницькими інтенціями є цікавим уже само по собі, оскільки передбачає освоєння нових об'єктів наукових спостережень, сприяє розвитку теоретичних уявлень про предмет фольклористичної науки й співвідноситься водночас із потребами практичної педагогічної діяльності фольклориста.

Переможні козацькі походи в татарські і турецькі землі знайшли яскраве відображення в українських легендах, переказах, думках, козацьких піснях. Ці твори становлять виразно окреслений пласт українського фольклору, магістральною темою якого є героїка козацької боротьби із зовнішнім ворогом. Переважають тут конкретно-історичні картини зображення

дійсності, а окремі елементи мають давні міфологічні витоки. Сюжетів відносно небагато, проте кількість текстів збільшувалася за рахунок варіювання мотивів (підступність і напади ординців, полони, боротьба з ними у відкритому бою й винищення завойовників,

перемога над супротивником у поєдинку тощо). Як засвідчив аналіз, для створення усного наративу про ті події народ обирав не окремий жанр, а використовував усі форми розповідної й пісенної традиції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Лекции по истории малого козачества. – К., 1882.
2. Березовський І.П., Родіна М.С., Хоменко В.Г. Героїчні пісні українського народу // Історичні пісні / Упоряд. І.П.Березовський, М.С.Родіна, В.Г.Хоменко / За ред. М.Т.Рильського і К.Г.Гуслистого. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. – С.7-58.
3. Будівський П.О. Олекса Довбуш в історії, фольклорі та літературі: Проблема історичної та художньої правди. – К., 1999. – 495 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. Козацькі часи до року 1625. – Т.УІІ. – К., 1995. – С.48.
5. Дей О.І. Відгомони Коліївщини у фольклорі // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 5. – С. 36-44.
6. Записки о Южной Руси: Издал П.Кулиш. – К., 1994. – С.324.
7. Каллаш В.В. Палий и Мазепа в народной поэзии. // Этнографическое обозрение. – 1899. – Кн. 2. – С.80-124.
8. Кейда Ф.Ф. Український фольклор про гайдамачину. – К., НВП «Вирій», 1999. – 240 с.
9. Костомаров Н.И. Казаки: Исторические монографии и исследования. – М.: Наука, 1995. – 608 с.
10. Кулаковський В. Народ про гайдамацький рух // Народна творчість та етнографія. – 1967. – № 2. – С. 88-92.
11. Максимович М. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т.1. – С.310.
12. Народ про Довбуша: Збірник фольклорних творів / Упоряд., вступ. ст. і приміт. В.І.Тищенко. – К.: Наукова думка, 1965. – 304 с.
13. Народ про Кармалюка: Збірник фольклорних творів / Упоряд., вступ. ст. і приміт. В.І.Тищенко. – К.: Наукова думка, 1961. – 276 с.
14. Народ про Кобилицю: Збірник фольклорних творів / Упоряд., вступ. ст. і приміт. В.І.Тищенко. – К.: Наукова думка, 1968. – 180 с.
15. Павлій П.Д. Героїчна поезія українського народу // Українські народні думи та історичні пісні / Упоряд. П.Д.Павлій, М.С.Родіна, М.П.Стельмах. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. – С. V-XLVII.
16. Повість минулих літ. – К. Дніпро, 1982. – 243 с.
17. Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянини / Упоряд. і авт. приміт. В.А.Чабаненко. – К.: Дніпро, 1990. – 261 с.
18. Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2003. – 320 с.
19. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским – Т.7. – С-Пб., 1874. – 608 с.

REFERENCES

1. Antonovich V. Lectures on the history of the small cossacks. - K., 1882.
2. Berezovsky I.P., Rodina M.S., Khomenko V.G. Heroic songs of the ukrainian people // Historical songs / Uporyad. I.P. Berezovsky, M.S. Rodina, V.G. Khomenko / Ed. M.T. Rylsky and K.G. Guslisty. - Kyiv: Publishing House of the Academy of sciences of the Ukrainian SSR, 1961. - p.7-58.
3. Budovsky P.O. Oleksa Dovbush in history, folklore and literature: the problem of historical and artistic truth. - K., 1999. - 495 p.
4. Hrushevsky M. History of Ukraine-Russia. Cossack times before 1625. - vol. - K., 1995. - p.48.
5. Day O.I. Echoes of Koliivshchyna in folklore // Folk art and ethnography. - 1968. - № 5. - p. 36-44.
6. Notes on Southern Russia: published by P. Kulish. - K., 1994. - p.324.
7. Kallash V.V. Paliy and Mazepa in folk poetry. // Ethnographic review. - 1899. - b. 2. - p.80-124.
8. Keida F.F. Ukrainian folklore about haydamachchyna. - K., SPE "Virium", 1999. - 240 p.
9. Kostomarov N.I. Cossacks: historical monographs and research. - M.: Science, 1995. - 608 p.
10. Kulakovsky V. People about the haydamat movement // Folk art and ethnography. - 1967. - № 2. - p. 88-92.
11. Maksimovich M. Collection of works. - K., 1876. - T.1. - p. 310.
12. People about Dovbush: collection of folklore works / Uporyad., introduction. art. and note. V.I. Tishchenko. - K.: Naukova dumka, 1965. - 304 p.
13. People about Karmalyuk: collection of folklore works / Edited., introduction. art. and note. V.I. Tishchenko. - K.: Naukova dumka, 1961. - 276 p.
14. People about Kobylitsia: a collection of folklore / Uporyad., introduction. art. and note. V.I. Tishchenko. - K.: Naukova dumka, 1968. - 180 p.
15. Pavliy P.D. Heroic poetry of the ukrainian people // Ukrainian folk dumas and historical songs / Uporyad. P.D. Pavliy, M.S. Rodina, M.P. Stelmakh. - Kyiv: Publishing house of the Academy of sciences of the Ukrainian SSR, 1955. - p. 5-47.
16. The story of past years. - K. Dnipro, 1982. - 243 p.
17. Savur-grave. Legends and perekazy of the Nyzhnoyi Naddniproianshchyny / Uporyad. and ed. note. V.A. Chabanenko. - K.: Dnipro, 1990. - 261 p.
18. Sokil V. Ukrainian historical and heroic legends: structural-semantic and poetic aspects. - Lviv: Institute of ethnology of the National academy of sciences of Ukraine, 2003. - 320 p.
19. Proceedings of the ethnographic and statistical expedition to the West Russian Territory. Southwest Division. Materials and research collected by Dr. P.P. Chubinsky - t.7. - S-PB., 1874. - 608 p.

The theme of Cossacks in Ukrainian folk non-fiction prose

N. Rudakova

Abstract. Originality of genre nature of Ukrainian folk prose about the cossacks is considered, and the specificity of art modeling of Cossack in the heroic epic are considered. The basic motives, plot trends and poetic details that make an artistic image cossack in national consciousness is analyzed. The article examines the origins of the Cossacks and the Ukrainian folk tradition. It was discovered that the domestic culture more or less had piled characters and storylines for the representation of the Cossacks.

Keywords: Ukrainian folk prose, the Cossacks, heroics, the Cossack character.